

КОЛЕКТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ЗАГРОЗИ «ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗЛА»

COLLECTIVE ACTIVITIES AND THREATS OF «INSTITUTIONAL EVIL»

Маслікова І. І.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри етики, естетики та культурології, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна), e-mail: i.i.maslikova@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9463-5223

Maslikova I. I.,

PhD, Associate Professor of Ethics, Aesthetics and Culture Studies Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine), e-mail: i.i.maslikova@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9463-5223

Здійснюється критичний аналіз механізмів колективної дії, які призводять до зуртування членів формальних груп та організацій з огляду на уявлення про спільні цілі та спільне благо. Зворотним боком використання таких механізмів є феномен «інституційного зла», який призводить до страждань невинних жертв. Дослідження таких механізмів як підкорення владному авторитету, лояльність до організації, розщеплення моральної свідомості, технічно облаштований бюрократизований процес, некритичність та «моральна сліпота», анонімність, дегуманізація, колективна безвідповідальність, дозволяє не лише побачити пастки колективних дій, але й знаходити моральну протидію «інституційному злу».

Ключові слова: колективна діяльність, «інституційне зло», спільне благо, моральна свідомість, моральна чутливість.

The article provides a critical analysis of the mechanisms of collective action. On the one hand, these mechanisms can lead to the consolidation of members of formal groups and organizations in terms of the idea of common goals and the common good. On the other hand, these same mechanisms can cause phenomenon of «institutional evil», which leads to the suffering of innocent victims. The research on such mechanisms as submission to authority, loyalty to organization, splitting of moral consciousness, technically organized bureaucratic process, lack of criticism, «moral blindness», anonymity, dehumanization, collective irresponsibility, can allow not only to see the traps of collective actions, but also to find a moral opposition to «institutional evil».

Keywords: collective activity, «institutional evil», the common good, moral consciousness, moral sensibility.

Постановка проблеми. Такі трагічні події ХХ століття як Голокост та Голодомор, масові злочини, що відбувалися під час сучасних війн на Балканах та Близькому Сході, знущання над військовополоненими у в'язницях, експерименти соціальних психологів засвідчують наявність певних ситуацій, в яких створюються умови для колективних організованих злочинів, учасники яких є гарними професіоналами, що прекрасно здійснюють свої інституційні ролі, але при цьому не усвідомлюють всієї аморальності своєї дії.

Нажаль, такі ситуації можуть відтворюватися і в мирному житті, у межах професійної діяльності тих, хто здійснює правоохоронні функції та гарантує безпеку громадян (поліція, пенітенціарна служба, армія), а також в бюрократичних структурах державного та публічного управління. А так, виникає потреба виявлення організаційних механізмів деморалізації членів професійних колективів та протидії такому «інституційному злу».

Звернення до досліджень соціальних філософів, що здійснювали описи масових злочинів (Х. Арендт, З. Бауман, Л. Свендсен М. Терещенко та ін.), соціальних психологів, що проводили експерименти (Р. Джонс, Ф. Зімбардо, С. Мілгрем), соціальних філософів та етиків (Дж. Адамс, А. Прокоф'єв, С. Райкер, Р. Рат, Р. Френк А. Хеслем) дозволить виявити загрози організаційної поведінки та механізми «інституційного зла».

Метою даної статті є з'ясування причин та механізмів «інституційного зла» та виявлення способів протистояння таким небезпекам.

Виклад основного матеріалу. Точкою відліку таких жахливих явищ, нової форми зла, що укорінене в інструментальній раціональності та яке реалізується в організаційних формах, можна вважати злочини проти людяності, що були скоєні під час Великого терору в Радянському Союзі та Нацистською Німеччиною під час Другої світової війни. Уперше свою увагу на аналіз причин таких злочинів звернула Х. Арендт у своїй відомій роботі «Банальність зла. Ейхман в Єрусалимі». Її принциповими здобутками було те, що американсько-німецький філософ дослідила новий тип злочинця–бюрократу та з'ясувала, що А. Ейхман не був аномальним чудовиськом, «таких як він, було багато, і багато хто з них не були ані збоченцями, ані садистами – вони були і є жахливо та жахаюче нормальними» [1, с. 411]. А так, є потенційна можливість повтору ситуації, коли злочиння зможе чинити будь-яка нормальна людина [1, с. 413]. І такі злочиння можуть бути покликані не збоченими мотивами, а кар'єрними міркуваннями та реалізовуватися унаслідок слухняності та старанності функціонерів [1, с. 369], які в інших обставинах могли б призвести до суспільно корисних дій та спільного блага.

Однак, як засвідчують чисельні описи інституційних злочинів [8; 9; 14; 15], одні й ті самі потреби та механізми в організаціях можуть призводити як до позитивних наслідків, так і до злочинів. Потреба в єднанні з іншими, яка знаходить свій вираз у моральнісному відношенні до іншого – солідарності та співпраці з іншими, може призводити до конформізму, некритичного та сліпого підкорення групі, що швидко переростає на групову ворожнечу щодо членів інших груп. Зворотнім боком потреби в автономії і самоконтролі, яка є стрижнем моральнісної самореалізації особистості, може бути зловживання владою. Потреба в раціоналізації, в розумінні оточуючого світу, що призводить до осмисленості людського існування, може перетворюватися на засіб витонченого виправдання аморальних дій. Потреба в стимуляції, що спонукає до активної дії, в ситуації, коли не відбувається нічого цікавого, може призводити до аморальних розваг [5, с. 364–365]. Всі ці перетворення фіксувалися не лише у відомому «Стенфордському експерименті», але й під час експериментів в державних лікарнях, коли лікарі добровільно «грали» в пацієнтів, в експерименті, що проводила компанія BBC у 2002 р. (BBCPrisonStudy) [17]. Схожі трансформації

свідомості та поведінки демонстрували в реальному житті не тільки цілком психічно нормальні індивіди, які виконували свої інституціональні функції у в'язницях (Абу Грейб [15] та Гвантанамо [14]), але навіть діти в школах, коли підлітки під час занять протягом тижня відтворили атмосферу нацистської Німеччини [4, с. 260–276], а в іншій школі дружелюбні діти швидко опинилися під впливом расистських забобон і почали чинити аморальні утиски проти однокласників [12].

Британські дослідники С. Райкер, А. Хеслем та Р. Рат виявили п'ять механізмів, які слугують об'єднуючим чинником для членів групи, та одночасно можуть призводити до дегуманізації тих, хто знаходиться поза групою. По-перше, це – артикуляція спільних цілей, завдань та принципів, яка дозволяє членам групи діяти разом доцільно та усвідомлено, створює міцний фундамент для взаємної довіри, поваги, допомоги та солідарності [16, с. 1328]. Зворотнім боком такої самоідентифікації через інтеріоризацію спільних цінностей може постати агресивне відстоювання цілісності своєї групи, навіть шляхом вбивств не членів групи [16, с. 1330].

По-друге, членство в групах надає інституційні переваги у професійній сфері чи в реалізації прав у межах громадянства, і це збільшує можливості для розгортання повноцінного життя. Зворотнім боком членства в групах може бути практика дискримінації не членів груп, яка в крайніх формах знаходить свій вираз в геноциді [16, с. 1331].

По-третє, в процесі взаємодії різних груп можуть виникати позитивні ефекти для всіх через обмін досвідом. З іншого боку, інкорпорація в сталу соціальну групу нових членів привносить нові цінності та правила, які можуть нести загрози для приймаючої сторони. Яскравим прикладом є іммігрантські групи, які не бажають асиміляції, не беруть на себе обов'язки громадянської участі, «підривають ідентичність» приймаючої сторони [16, с. 1333].

По-четверте, культивування чеснот членів своєї групи сприяє єднанню групи та слугує елементом моральної легітимації спільних дій. Однак гіперболізація таких чеснот може призводити до масової підтримки репресивної політики не лише проти «чужих», але й «своїх» під гаслом побудови нового кращого суспільства [2, с. 115]. І комуністи, і нацисти будували «світ гармонійний, без протиріч, покірний, впорядкований, керований» [2, с. 117].

По-п'яте, вихвалювання чеснот своєї групи у крайніх формах може позиціонуватися в логіці боротьби добра зі злом [16, с. 1337], яка вимагає не лише фіксації ворогів, але й їхнього знищення. Для згуртування «своїх» спочатку артикулюються «чужі» як вороги. «Образ ворога» глибоко інкорпорується у свідомість населення шляхом пропаганди та через культивування сильного почуття ненависті та страху. Така практика здійснювалася під час геноцидів, коли знищувалися мільйони вірмен, євреїв, поляків, українців, курдів, турсь, чинилися масові згвалтування під час Другої

світової війни та в сучасних локальних війнах [5, с. 469–470].

Якщо поглянути на цю проблему крізь призму дії, що відбувається у межах організації та професійних груп, можна виявити низку механізмів, які призводять до неусвідомленого самими діячами «інституційного зла». Сутність такого зла зводиться до заподіяння несправедливих та безглузких страждань людям чи групам осіб членами організацій, які не усвідомлюють аморальності своїх вчинків через моральну нечутливість та моральні інверсії [13, с. 276]. Таке зло є колективним в тому сенсі, що всі учасники роблять свій внесок в комплексний інструментально та технічно облаштований бюрократичний процес, який запускає механізми моральної інверсії, коли всі учасники вважають, що чинять правильно та конструктивно, згідно з ідеєю спільного блага [13, с. 277].

Механізм підкорення владному авторитету запускається ще в дитинстві, в сім'ї, яка привчає дитину підкорюватися соціальним нормативам, згодом цю функцію бере на себе школа та армія, в яких привчають підкорюватися безособовому авторитету. Вхідження в професійні організації та інститути влади здебільшого відбувається добровільно, але така добровільність забезпечується «високими цілями» такої діяльності. Моральне виправдання інституційної діяльності є необхідним, оскільки воно забезпечує добровільне підкорення індивіда, який вірить в те, що слугує гідним та надзвичайно важливим для суспільства цілям [6, с. 186–194].

Лояльність до організації та слухняність по відношенню до керівництва і відповідна готовність виконувати накази може впливати із залежності індивіда від його успіху в організації в перспективі майбутнього [7, с. 53]. При цьому кар'єрні перспективи не обов'язково є егоїстичним елементом, лояльність до організації часто є виявом турботи про рідних, оскільки виконуючи свої професійні обов'язки, індивід забезпечує свою сім'ю. Також лояльність до організації може бути проявом абстрактного виразу моральних обов'язків щодо колег, спричиненою «корпоративним духом», товариством та братерством з колегами [9, с. 95–114].

Шлях до «інституційного зла» починається із нешкідливого першого кроку. Поступово, непримітно для самої себе людина починає відходити від фундаментальних моральних принципів. В експерименті С. Мілгрема всі учасники починали «карати» учнів за неправильні відповіді, застосовуючи напругу 15 вольт, але 60% з них шли до кінця, використовуючи 450 вольт. Експериментатор пояснював це наступним чином: піддослідний не може відмовитися від подальших дій, оскільки він мусить визнати, що все те, що він вже зробив, є насправді злом. Тому дискомфорт нейтралізується наступними кроками, тим самим, індивіди занурюються в злодіяння [6, с. 201].

Закріпленню інституційних дій сприяє деталізована система правил-кодексів, яка з першого погляду може виглядати розумною та

об'єктивною. Однак в процесі функціонування колективу такі кодекси можуть доповнюватися новими правилами, які керівництво починає використовувати вибірково [5, с. 418]. Це може створювати ефект відданості правилам, коли членам колективу легше покладатися на кодекси правил, а не брати на себе відповідальність у вирішенні чужих проблем. Під час Другої світової війни сотні тисяч юристів, лікарів, інженерів, економістів чесно виконували свої професійні обов'язки в межах «адміністративної етики», вбиваючи мільйони людей [13, с. 278–279].

Важливим наслідком такого підкорення авторитету є те, що індивід не відчуває відповідальності за характер своїх вчинків. В системі самооцінки відбувається зміщення фокусу від якості вчинку до успішності функціонування як члена організації. Як наслідок, людина-функціонер не відчуває провини за жорстокість та злодіяння, які чинить за наказом. Саме тому комендант концтаборів Ф. Штангль стверджував, що його сумління є чистим, що він не мав задоволення від страждань ув'язнених, працював завзято, мотивуючись вимогами службової моралі [8, с. 204–212].

Отже, людина, яка потрапляє в специфічне професійне середовище може не помітити, як з її моральною свідомістю відбуваються перетворення, вона починає «розщеплюватися» у зв'язку із розщепленням простору її діяльності на приватне, яке міцно пов'язане із моральнісними якостями суб'єкту, та на організаційно-професійне, що з легкістю дозволяє переступати через моральні уявлення та моральні принципи особистості.

Індивіди в межах колективу відчувають себе функціонерами, що виконують робочі завдання, які їм доручили та які вони прагнуть виконати, щоб не мати догани від керівництва або навпаки отримати заохочення. Тому найкращим функціонером є малодушна людина, яка скерована амбіціями кар'єрного зростання та прагненням старанно виконувати свої функції, для якої дисципліна та виконання наказів керівництва є чеснотою. Для ілюстрації такої «розщепленої» моральної свідомості варто згадати твір М. Хвильового «Я (Романтика)», який демонструє інституційний обов'язок члена революційного трибуналу засуджувати до розстрілу ворогів та моральний обов'язок синівської любові до матері. І в новелі конфлікт між цими обов'язками вирішується головним героєм на користь інституційного обов'язку винести вирок власній матері та власними руками її вбити [11].

У формуванні злочинних наказів керівництво може використовувати закамуфльовані семантичні форми, здійснюючи підміну понять. Підсилення риторики відбувається за рахунок використання евфемізмів або технічних термінів, які призначені захищати виконавця від внутрішніх моральних протиріч. Тим самим, те що не може мислитися моральною свідомістю як нормальне, за допомогою технічної термінології перекладається на мову належного. Так, відділ СС, який під час Другої

світової війни займався знищенням євреїв, мав назву «Адміністративно-економічний відділ». І цей відділ у своїй діяльності процедурно не відрізнявся від інших бюрократичних структур, пов'язаних із плануванням, контролем та виконанням технічних та економічних завдань [2, с. 30–34]. Більшість бюрократів й сьогодні мислять статистичними даними, діаграмами, графіками, кількісними та фінансовими показниками успіху підприємства, які не відображають іноді страшної та руйнівної мети виробничих та комерційних процесів.

«Розщеплення свідомості» та некритичність щодо власних дій та наказів керівництва сприяють розвитку моральної нечутливості. Готовність діяти всупереч власному судженню, цілком покладаючись на накази керівництва з'являється в ієрархічних організаціях, в таких «закритих» інститутах як армія, поліція, в'язниці, секти. Пліуралізм думок та критичність мислення є тією протиотрутою, яка дозволяє членам організації протистояти тиску авторитету [2, с. 197], тим протистояти інституційному злу. Однак, варто визнати, що такий пліуралізм є проблемою для армії, оскільки основним принципом організації такого інституту є принцип підкорення.

Отже, організаційна дисципліна, відданість інтересам організації, готовність позбутися автономії та виконувати накази керівництва закладають основи колективної відповідальності, яка за своєю суттю є колективною безвідповідальністю, коли індивідуальна відповідальність перекладається на інших осіб, «коли ніхто конкретно не вирішує здійснити злодіяння і не відповідає за наслідки. Людини, яка бере на себе всю відповідальність просто не існує» [6, с. 34]. І така колективна відповідальність перетворюється на «блукаючу відповідальність», яка не знаходить своє закріплення в совісті індивідів, а прив'язується до владної інстанції в структурі інституту [2, с. 193–194]. Такі процеси призводять до розриву індивідуальної та колективної відповідальності, коли є винним колектив, але кожний його член персонально не несе такої відповідальності, вважаючи себе порядними людьми.

Навряд чи можна погодитися з такою ситуацією, оскільки колективна дія складається із низки взаємопов'язаних індивідуальних дій, спрямованих на спільну мету. І якщо індивід, що здійснює свій внесок в таку спільну дію, усвідомлює цю спільну мету, він є відповідальним за результат такої комплексної дії. Якщо брати до розгляду історичні приклади революційних трибуналів (зокрема в Радянській Україні 20–30-х років ХХ ст.), важко з'ясувати чий конкретно індивідуальний постріл вбивав жертву, але не має принципової моральної різниці в оцінці відповідальності за таку езекуцію, зрозуміло, що винні всі члени команди вбивць та трибуналів, які засуджували на смерть та карали невинних жертв.

Втрата індивідуальної відповідальності часто відбувається на тлі анонімності, яка сприяє послабленню внутрішнього контролю, звільняє деструктивні імпульси. Футбольні фани, учасники

протестів часто вдягають маски чи прикривають обличчя, щоб легше було переступати через соціальні обмеження. Зміна зовнішності, спеціальний одяг дозволяють викласти відчуття тимчасової анонімності у воїнів [5, с. 457–458]. Зворотнім боком такої деіндивідуалізації діючого суб'єкту постає процес дегуманізації жертви, яка здійснюється шляхом її деперсоналізації, об'єктивізації для того, щоб зняти моральні обмеження з агента, щоб він не відчував до жертви співчуття та був спроможним ігнорувати її вимоги. І все це, враховуючи «розподіл праці» між всіма учасниками колективної дії може призводити до огидної жорстокості та вкрай неналежної поведінки членів організації. Створення фізичної та психологічної дистанції між виконавцем дії та його наслідками розсіює цілісність морального вчинку, а так діючий суб'єкт не відчуває внутрішнього конфлікту між особистою моральною чеснотою та аморальністю соціальних наслідків комплексної дії через невидимість причинних зв'язків.

І нарешті, важливим механізмом інституційного зла є пасивність, байдужість та бездіяльність. Польові дослідження, які проводилися соціальними психологами в США, засвідчують, що чим більше є свідків надзвичайної ситуації, тим скоріше вони залишаються пасивними та байдужими [10, с. 231–235]. При цьому така пасивність не є результатом страху, а наслідком неусвідомлення серйозності ситуації, небажання втручатися в чужі справи, перекидання відповідальності на інших [5, с. 472–473]. Тим самим, бездіяльність постає корозією, що роз'їдає організації. Є чимало прикладів, коли колеги прикривають зловживання своїх колег як в корумпованих корпораціях, так і в державних інститутах армії, поліції, пенітенціарних установах, освіти, медицини, службах соціального захисту. І як відомо, у своїх крайніх формах саме бездіяння громадян та світової спільноти призводить до легітимізації масових вбивств та геноцидів.

Сучасні соціальні філософи З. Бауман та Л. Донскіс вважають байдужість до чужих страждань та адапторизацію поведінки сутнісною проблемою сучасності, оскільки саме вони призводять до появи нової форми «плинного зла», коли соціальне зло є не самоочевидним. Стан байдужості, який філософи називають «моральною сліпотою», є самостійно обраним станом втрати пам'яті та здатності відчувати, коли відбувається «умисне зневажання Іншого, свідомо відмова розуміти та визнавати людину іншого типу» [3, с. 16–17].

Отже, здійснений аналіз механізмів «інституційного зла», що реалізуються в колективній діяльності дозволяє побачити й його «протиотруту». Протидіяти колективним зlodіянням мають дії, спрямовані на стимулювання моральної уяви, дослідження моральної нечутливості та роз'яснення можливостей моральних пасток; вміння ставити себе на місце іншої людини, розуміти її потреби, бажання, мотиви та принципи; вміння бачити альтернативність рішень; подолання стереотипності [7, с. 63–65];

вміння приймати креативні рішення; культивування емпатії; вміння визнавати свої помилки; вміння уникати фреймінг; вміння брати на себе індивідуальну відповідальність; усвідомлювати унікальність та самотність інших людей; цінувати власну незалежність, але вміти працювати в команді та поважати авторитет, заснований на професіоналізмі, мудрості, що заслуговує довіри та поваги; не жертвувати особистими і громадянськими свободами заради ілюзій безпеки; чинити супротив несправедливій системі [5, с. 633–642]; розвиток публічної сміливості [13, с. 284].

Список використаних джерел

1. Арендт, Х., 2008. 'Банальность зла. Эйхман в Иерусалиме', пер с англ. С. Кастальского и Н. Рудницкой, М.: «Европа», 424 с.
2. Бауман, З., 2010. 'Актуальность Холокоста', М.: Европа, 316 с.
3. Бауман, З., Донскіс, Л., 2014. 'Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності', пер. з англ. О. Буценка, К.: Дух і літера, 280 с.
4. Джонс, Р., 2000. 'Третья волна', Пайнс Э., Маслач К. Практикум по социальной психологии, СПб.: «Питер», 528 с.
5. Зимбардо, Ф., 2017. 'Эффект Люцифера. Почему хорошие люди превращаются в злодеев', пер. с англ. А. Ставicka, 4-е изд., М.: Альпина нон-фикшн, 740 с.
6. Милгрэм, С., 2016. 'Подчинение авторитету: научный взгляд на власть и мораль', пер. с англ. Г. Ястребова, М.: Альпина нон-фикшн, 282 с.
7. Прокофьев, АВ., 2014. 'Этика профессий и организаций в свете концепции институционального зла', *Ведомости прикладной этики*, Тюмень: Тюменский индустриальный университет, Вып.45, с.48–69.
8. Свендсен, Л., 2008. 'Философия зла', пер. с норв. Н. Шинкаренко, М.: Прогресс-Традиция, 352 с.
9. Терещенко, М., 2010. 'Такой хрупкий покров человечности. Банальность зла, банальность добра', М.: РОССПЭН, 303 с.
10. Фрэнк, РХ., 2017. 'Страсти в нашем разуме: Стратегическая роль эмоций', пер. с англ. И. В. Кушнаревой, М.: Изд. Дом Высшей школы экономики, 288 с.
11. Хвильовий, М. 'Я (Романтика)', *Бібліотека української літератури*. [online] Доступно: <https://www.ukrlib.com.ua/books/print.php?tid=660>
12. A Class Divided. 1985. Ed. Peters W. March 26 1985. Accessed: <https://www.pbs.org/wgbh/frontline/film/class-divided/>
13. Adams, GB. 2011. 'The Problem of Administrative Evil in a Culture of Technical Rationality', *Public Integrity, Summer*, vol.13, no.3, p.275–285.
14. Berg, Th., Baccus, R., Van Natta, J., Jacobson, M., Priest, D.; Scheuer, M. 2005. 'What Do We Know About the Guantanamo Detainees?', *Frontline. The torture question*, 18 October 2005. Accessed: <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/torture/themes/gitmo.html>
15. Danner, M., Ratner, M., Karpinski, J., Keane, J., Priest, D., Scheuer, M. 2005. 'Who's Blame for Abu Ghraib?', *Frontline. The torture question*, 18 October 2005. Accessed: <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/torture/themes/blame.html>
16. Reicher, St., Haslam, A., Rath, R., 2008. 'Making a Virtue of Evil: A Five-Step Social Identity Model of the Development of Collective Hate', *Social and Personality Psychology Compass*, N2/3, p.1313–1344. – 1328.
17. 'The BBCPrisonStudy'. *Official site*. Accessed: <http://www.bbcprisonstudy.org/>

References

1. Arendt, H., 2008. 'Banal'nost' zla. Jekhman v Ierusalime (The banality of evil. Eichmann in Jerusalem)', per s angl. S. Kastal'skogo i N. Rudnickoj, M.: «Evropa», 424 s.
2. Bauman, Z., 2010. 'Aktual'nost' Holokosta (Holocaust Relevance)', M.: Evropa, 316 s.

3. Bauman, Z., Donskis, L., 2014. 'Moral'na slipota. Vtrata chutljivosti u plynnij suchasnosti (Moral blindness. Loss of sensitivity in the fluidity of the present)', per. z angl. O. Bucenka, K.: *Duh i litera*, 280 s.
4. Dzgons, R., 2000. 'Tret'ja volna (Third wave)', *Pajns Je., Maslach K. Praktikum po social'noj psihologii*, SPb.: «Piter», 528 s.
5. Zimbardo, F., 2017. 'Jeffekt Ljucifera. Pochemu horoshie ljudi prevrashhajutsja v zlodeev (Lucifer effect. Why do good people turn into villains)', per. s angl. A. Stativka, 4-e izd., M.: *Al'pina non-fikshn*, 740 s.
6. Milgrjem, S., 2016. 'Podchinenie avtoritetu: nauchnyj vzgljad na vlast' i moral' (Submission to authority: a scientific view of power and morality)', per. s angl. G. Jastrebova, M.: *Al'pina non-fikshn*, 282 s.
7. Prokof'ev, AV., 2014. 'Jetika professij i organizacij v svete koncepcii institucional'nogo zla (The ethics of professions and organizations in the light of the concept of institutional evil)', *Vedomosti prikladnoj jetiki, Tjumen'*: *Tjumenskij industrial'nyj universitet*, Vyp.45, s.48–69.
8. Svendsen, L., 2008. 'Filosofija zla (Evil philosophy)', per. s norv. N. Shinkarenko, M.: *Progress–Tradicija*, 352 s.
9. Tereshhenko, M., 2010. 'Takoj hrupkij pokrov chelovechnosti. Banal'nost' zla, banal'nost' dobra (Such a fragile cover of humanity. The banality of evil, the banality of good)', M.: *ROSSPJeN*, 303 s.
10. Frjenk, RH., 2017. 'Strasti v nashem razume: Strategicheskaja rol' jemocij (Passion in our mind: The strategic role of emotions)', per. s angl. I. V. Kushnarevoj, M.: *Izd. Dom Vysšej shkoly jekonomiki*, 288 s.
11. Hvylovij, M. 'Ja (Romantyka) (I (Romance))', *Biblioteka ukrai'ns'koi' literatury*. [online] Dostupno: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=660>
12. A Class Divided. 1985. Ed. Peters W. March 26 1985. Accessed: <https://www.pbs.org/wgbh/frontline/film/class-divided/>
13. Adams, GB. 2011. 'The Problem of Administrative Evil in a Culture of Technical Rationality', *Public Integrity, Summer*, vol.13, no.3, p.275–285.
14. Berg, Th., Baccus, R., Van Natta, J., Jacobson, M., Priest, D.; Scheuer, M. 2005. 'What Do We Know About the Guantanamo Detainees?', *Frontline. The torture question*, 18 October 2005. Accessed: <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/torture/themes/gitmo.html>
15. Danner, M., Ratner, M., Karpinski, J., Keane, J., Priest, D., Scheuer, M. 2005. 'Who's Blame for Abu Ghraib?', *Frontline. The torture question*, 18 October 2005. Accessed: <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/torture/themes/blame.html>
16. Reicher, St., Haslam, A., Rath, R., 2008. 'Making a Virtue of Evil: A Five-Step Social Identity Model of the Development of Collective Hate', *Social and Personality Psychology Compass*, N2/3, p.1313–1344. – 1328.
17. 'The BBCPrisonStudy'. *Official site*. Accessed: <http://www.bbcpisonstudy.org/>

* * *